

Relatorio

O ATLAS DAS PAISAXES DE ESPAÑA

Rafael Mata Olmo

Universidad Autónoma de Madrid

PRESENTACIÓN: CONTEXTO E OBXECTIVOS

O *Atlas de los Paisajes de España* constitúe o resultado editorial do estudo de caracterización e identificación das paisaxes de España, levado a cabo entre fins de 1998 e comezos de 2003 por un equipo de profesores e investigadores do Departamento de Geografía da Universidad Autónoma de Madrid, mediante un convenio subscrito entre o Ministerio de Medio Ambiente e a propia universidade. Segundo se indica no devandito convenio, «o seu propósito fundamental consiste en coñecer a diversidade e identidade do potencial paisaxístico do territorio español mediante bases analíticas e cartográficas que propicien iniciativas e formas de cooperación para a súa posta en valor e, asemade, a prevención das ameazas e riscos aos que a paisaxe está sometida».

Desde unha concepción holística da paisaxe como configuración e articulación das tramas naturais e humanas no territorio percibido, o estudo tiña como obxectivo expreso «identificar e caracterizar as distintas paisaxes de España e desenvolver unha taxonomía escalar, a través da agregación en unidades máis grandes que permitisen unha visión sintética da diversidade paisaxística a través da súa representación cartográfica [...] desde a perspectiva da ordenación do territorio»¹. Polas dimensións do traballo e por tratarse da primeira experiencia desa natureza en España, o estudo pretende ofrecer unha lectura da paisaxe, suficientemente matizada á escala que se indicará máis adiante, mediante a identificación e cartografía das denominadas unidades de paisaxe, agrupadas en tipos e asociacións, e caracterizadas de modo tal que sexa posible comprender as súas especificidades, dinámicas e distribución espacial.

O desenvolvemento do estudo, como outros realizados en Europa –moi poucos de escala estatal no momento da publicación do *Atlas*, a fins de 2003–,

¹ Apartado 2.2. do Convenio subscrito en 1998 entre a Secretaría de Estado de Aguas y Costas do Ministerio de Medio Ambiente e a Universidad Autónoma de Madrid (Departamento de Geografía).

incardínase no marco do crecente interese social e político pola paisaxe como patrimonio ambiental e cultural, como recurso e como sinal de identidade, e elemento de calidade de vida. Pero cunha diferenza importante, que a paisaxe se entende agora como unha característica de todo o territorio, de todos e cada un dos lugares, que por esa razón requiren algún tipo de acción paisaxística, de protección, nuns casos, e de xestión ou ordenación, na meirande parte deles.

A Estratexia Territorial Europea (ETE) (Comisión Europea, 1999), acordada polos ministros responsables de ordenación do territorio da UE en 1999, constitúe un paso importante no proceso de apertura do interese pola paisaxe a espazos cada vez máis extensos. Cando a ETE trata das «ameazas sobre as paisaxes culturais» e da necesidade dunha «xestión creativa» destas como obxectivo e opción política para o territorio da Unión, está a referirse de feito a moitas das paisaxes rurais e urbanas de Europa, e non só ao catálogo das máis notables ou mellor conservadas. Así e todo, a estratexia non entende aínda a paisaxe como unha cuestión que implica todo o territorio.

É o Convenio Europeo da Paisaxe (CEP) (Consello de Europa, 2000) o que asume plenamente o sentido territorial da cuestión paisaxística, é dicir, a idea innovadora, desde o punto de vista xurídico e político, de que todo territorio é paisaxe, de que cada territorio se manifesta na especificidade da súa paisaxe, independentemente da súa calidade e do aprecio que mereza. Paisaxe é, segundo o Convenio, «calquera parte do territorio, tal e como é percibida pola poboación, cuxo *carácter* resulta da acción de factores naturais e humanos e das súas interrelacións». Trátase dunha definición baseada en preocupacións ambientais e, asemade, culturais, cunha motivación eminentemente social e que, implicitamente, presenta a necesidade de superar as desavinzas disciplinares inherentes á polisemia da paisaxe –concretamente as derivadas da contraposición obxectivo-subxectivo–, de aproveitar todas as potencialidades dunha noción aberta e integradora, e de avanzar, desde un instrumento xurídico como é o Convenio, cara á construción dun proxecto que responda ao dereito da poboación á paisaxe e ao compromiso político coa acción paisaxística.

Pois ben, o *Atlas de los Paisajes de España* contribúe expresamente, antes mesmo de que se proclame o Convenio no ano 2000 e segundo o proxecto coñecido daquela, ao desenvolvemento dun dos compromisos que adquirirían as partes – neste caso a Administración central do Estado español– e que figuraba

no artigo 6, apartado C: á tarefa de «identificación e cualificación», que se concreta en tres obxectivos, «identificar as súas propias paisaxes sobre o conxunto do seu territorio»; «analizar as súas características, así como as dinámicas e as presións que as modifican»; e «seguir as súas transformacións». Os dous primeiros constitúen aspectos fundamentais do *Atlas*.

O equipo redactor do estudo tiña xa algunha experiencia en materia de caracterización sistemática da paisaxe orientada cara á planificación territorial, aínda que a escala provincial. A mediados dos anos noventa respondera á solicitude da Consejería de Política Territorial da Comunidade de Madrid de ofrecer «unha lectura xeográfica do territorio madrileño en clave paisaxística», para o Plan Regional de Estrategia Territorial, redactado polo último goberno socialista da comunidade e nunca definitivamente aprobado.

Malia contar con esa experiencia e coa que a título individual posuían os membros do equipo en distintos e distantes territorios do Estado, desde perspectivas xeográficas e físicas, rurais e urbanas, a empresa de abordar o conxunto de España desde o punto de vista paisaxístico suscitou nos primeiros meses un labor de estudo e debate verbo das orientacións e métodos que en traballos de pequena ou mediana escala, para territorios extensos, se viñan aplicando neses anos. O panorama europeo contaba xa con algunhas iniciativas no campo da identificación e a cartografía de paisaxes, e con certas propostas metodolóxicas que, coas necesarias adaptacións, serviron de base para a elaboración do *Atlas*. Resultaron tamén moi interesantes algunhas de ámbito europeo e, concretamente, a que contén o *Draft de European Landscapes*, da Axencia Europea do Medio Ambiente (EEA, 1998); malia tratarse dun «borrador», o equipo considerou, de acordo co MMA e coa súa participación na rede Landscape Europe, da que é socio, que con el debería confluír a proposta resultante do traballo emprendido.

Os plurais sentidos da paisaxe, as súas distintas escalas e a diversidade de obxectivos dos proxectos paisaxísticos permiten comprender o carácter aberto da metodoloxía de análise da paisaxe e a variedade de instrumentos, explícita o implicitamente paisaxísticos, destinados ao seu coñecemento, á defensa dos seus valores e á xestión das súas transformacións. Esa era e, en certo modo, segue a ser a situación no noso contorno europeo cando iniciamos os traballos do *Atlas*. Non obstante, un repaso no último decenio da traxectoria da cuestión paisaxís-

tica, desde o punto de vista metodolóxico, permite resaltar, ao meu ver, dous feitos importantes e estreitamente relacionados entre si: por unha banda, a formulación e lenta implantación dunha política paisaxística, con vontade de integrar os múltiples sentidos da paisaxe, vinculada sobre todo ao desenvolvemento sostible do territorio e á calidade de vida da poboación; por outra, a constitución, paulatina tamén, dunha comunidade científica e técnica, non homoxénea e lonxe aínda de se consolidar, pero comprometida coa tarefa do coñecemento, a divulgación e a intervención paisaxística, e co desenvolvemento dunha metodoloxía interdisciplinar e operativa. Nesa traxectoria afiánzase a idea da «paisaxe como carácter do territorio», tanto nas fases de estudo como nas de elaboración de propostas de actuación².

A experiencia británica (*Countryside Commission*, 1998), que, coa francesa na elaboración de atlas de paisaxe de ámbitos rexional e departamental a partir da *Loi Paysage* de 1993, foi decisiva para o noso caso (Luginbühl, 1994; Brunet-Vinck, 2004), resulta reveladora nese sentido. Durante bastantes anos, especialmente nos setenta, no Reino Unido centrouse a atención na «avaliación da paisaxe» (*landscape evaluation*³), é dicir, na medición de aquilo que fai unha paisaxe mellor que outra. A énfase nas aproximacións teoricamente obxectivas, «científicas» e acotío cuantitativas, para a determinación do valor da paisaxe (*landscape value*), que chegaron a estar moi de moda⁴, provocou un alto grao de desilusión con este tipo de traballos e foron moitos os que consideraron inadecuado reducir algo tan complexo como a paisaxe a unha serie de valores numéricos e fórmulas estatísticas (Swanwick, 2003b). Os cambios na forma de facer da *Countryside Commission* advértense xa na década seguinte, de xeito que a mediados dos oitenta se formula a ferramenta do *landscape assessment* cun coñecido estudo piloto en *Mid Wales Upland* e outros posteriores, nos que adquire unha crecente importancia a tarefa de describir e clasificar o carácter da paisaxe (*landscape character*), é dicir, do que fai que unha área sexa distinta ou diferente

² Unha panorámica comparativa de métodos e resultados de inventarios e caracterizacións de paisaxe a escala de Estados e grandes rexións pode verse na obra *European Landscape Character Areas* (Wascher, 2005), na que se inclúen referencias ao *Atlas de los Paisajes de España* no contexto europeo, e reflexións de interese sobre caracterizacións e tipoloxías transfronteirizas.

³ No sentido de cantidade de valor de algo, neste caso a paisaxe, distinto do concepto de *assessment*, que se imporá anos despois (*Oxford Advanced Dictionary*, 2003, p. 428 e 461).

⁴ Converteuse nunha referencia obrigada o *Manchester Landscape Evaluation Study* (Robinson *et al.*, 1976).

doutra –aínda que non necesariamente máis valiosa. A experiencia adquirida neses anos concretárase nun documento metodolóxico e práctico en Escocia (*Countryside Commission for Scotland*, 1992) e noutro algo posterior da *Countryside Commission* inglesa (*Countryside Commission*, 1993).

No último decenio fortaleceuse a idea de *landscape character* como concepto central da análise e a acción paisaxística a todas as escalas, emerxendo e consolidándose como principal instrumento paisaxístico o *Landscape Character Assessment* (LCA), debendo entenderse este último termo, ás veces utilizado ou traducido como «avaliación», como o proceso que permite ter unha opinión fundada sobre o carácter da paisaxe tras un estudo minucioso. Da consolidación do LCA na práctica actual da *Countryside Agency* quixera destacar cinco aspectos principais nos que fundamentar un método aplicable a outros territorios, aínda que atento sempre ás súas peculiaridades. Trátase de aspectos que inspiraron o *Atlas* e que están tamén moi presentes, por exemplo, na metodoloxía dos *Catàlegs de paisatge* do Observatori del Paisatge de Cataluña:

- O interese polo «carácter da paisaxe» –de cada paisaxe–, é dicir, polo que fai que unha paisaxe sexa diferente doutra, e a necesidade do seu estudo en profundidade.
- O establecemento de relacións estreitas entre o carácter e a dimensión histórica da paisaxe.
- A vinculación do estudo e caracterización da paisaxe coa emisión de xuízos e a toma de decisións, aínda que con plena autonomía da primeira fase analítica do proceso.
- A énfase no potencial de uso da paisaxe a diferentes escalas.
- A necesidade de incorporar os axentes sociais implicados na construción e o uso da paisaxe.

Os métodos de estudo da paisaxe para a acción paisaxística, tanto os dedicados á ordenación e xestión dos seus valores, como os de natureza máis proactiva ou de deseño –tradicionalmente asociados á arquitectura da paisaxe– coinciden hoxe na necesidade de ler e entender o carácter de cada paisaxe. A lectura comprensiva lévase a cabo a través do coñecemento dos compoñentes e as regras que rexen a súa materialidade evolutiva –regras históricas en moitos dos casos–, e mediante a identificación e caracterización das configura-

cións que expresan, a distintas escalas, a diferenza dunha paisaxe respecto dos seus veciños.

A tarefa de caracterización, na que debe sustentarse calquera proxecto de paisaxe, adquire, pois, un papel central, porque a intervención paisaxística ha de velar polo mantemento, a mellora e o realce do carácter de cada paisaxe, e, no caso dunha actuación creativa, concíbila e desenvólvela sobre a base do coñecemento profundo dos mecanismos de produción e transformación das paisaxes afectadas (CEPAGE, 2004, p. 20).

A énfase no carácter da paisaxe como obxecto da acción paisaxística, de todo aquilo que fai a cada parte do territorio ser distinta da outra e lle outorga identidade, está hoxe na base da meirande parte dos estudos sistemáticos de caracterización da paisaxe (Mata Olmo, 2006c), e tamén o está desde logo na proposta do *Atlas de los Paisajes de España*. Neste aspecto, a escala condiciona grandemente a natureza do estudo paisaxístico. A escalas pequenas, para o tratamento de territorios grandes, os métodos están dirixidos, preferentemente, cara á identificación, caracterización e expresión gráfica e cartográfica da diversidade paisaxística do territorio. Pola súa escala, son estudos habitualmente realizados por equipos de especialistas, baseados sobre todo no coñecemento experto, no manexo de bases cartográficas e de datos e no traballo sistemático de campo, pero con dificultades obvias para incorporar a consulta pública e, mesmo, para facer un tratamento exhaustivo das dinámicas e da calidade da paisaxe.

A *Countryside Agency* recoñeceu, no tocante á proposta tipolóxica de *The Character of England*, que se trata de estudos «top-down» –de arriba a abaixo–, pero coa virtualidade de ofrecer unha panorámica da diversidade paisaxística para un gran territorio e de lles servir de marco a estudos de identificación de maior detalle, concretamente aos *Landscape Character Assessments* das demarcacións subrexionais e locais (*The Countryside Agency-Scottish Natural Heritage*, 2002, capítulos 2 e 6). Un procedemento similar foi o que guiou, entre outros traballos, a obra *Regional Distribution of Landscape Types in Slovenia* (Marusic, 1998), difundida ao iniciárense os nosos traballos, ou o documento *Les territoires paysagères de Wallonie* (Feltz, 2004).

AS ESCALAS DA DIVERSIDADE DAS PAISAXES. A PROPOSTA DO *ATLAS DE LOS PAISAJES DE ESPAÑA*

No nivel continental europeo, referente da proposta de caracterización das paisaxes españolas, o devandito *Draft* da Axencia Europea do Medio Ambiente pon de manifesto que a diversidade das paisaxes obedece a factores ou a sistemas de organización de distinta capacidade explicativa segundo a escala: de carácter «zonal» ou bioclimático a escala europea, o que trasladado a España, peninsular e insular, supón distinguir xa grandes conxuntos paisaxísticos atlántico-húmidos, alpinos, mediterráneos e subtropicais –Canarias–; de carácter morfoestrutural a unha escala algo maior, na que grandes accidentes orográficos, como cadeas e sistemas montañosos de primeiro nivel, xunto a grandes chairas –altiplanos pechados, nuns casos; depresións máis ou menos abertas aos mares circundantes, noutros–, introducen outro nivel na diferenciación de ámbitos paisaxísticos de extensión considerable, nos que a importancia das formas de ocupación humana aparece aínda escasamente matizada e tende a diluírse ou ben está supeditada ás diferenzas maiores das grandes formas de relevo, unidas ás súas características fitoclimáticas⁵.

É a unha escala de maior detalle onde habitualmente comezan a fraguarse as paisaxes, é dicir, as singulares configuracións morfolóxicas do espazo, nadas, as máis das veces, da transformación humana da natureza, impregnadas case que sempre de pasado. O peso das xeofomas de tamaño medio, dos climas locais en bastantes casos, das tramas rurais, da organización dos asentamentos e da ocupación do solo son realidades xeocolóxicas e históricas que, a xeito de estratos, se superpuxeron e articularon no espazo, constituíndo entidades territoriais diferenciadas das circundantes por certa homoxeneidade morfolóxica e visual ou, en determinadas ocasións, polo mosaico que converte a heteroxeneidade interna, a esa escala, no factor principal de singularidade e de diferenciación de organizacións paisaxísticas circundantes, isto último, particularmente, en ámbitos montañosos de escala media. Tamén a esa escala se fraguan as imaxes e os arquetipos culturais, as identidades e os símbolos paisaxísticos, e mesmo acontecen boa parte das dinámicas e os cambios paisaxísticos, e onde, na actualidade, residen as competencias políticas para o goberno e a política da paisaxe.

⁵ Véxase, nese sentido, a controvertida proposta de Lanmap (Washer, 2005, p. 26-31).

Xunto ao asunto fundamental da escala en relación coa paisaxe, outra cuestión metodolóxica importante consiste no modo de caracterizar e expresar a súa diversidade. Determinadas propostas de caracterización e identificación tenden a privilexiar os «exemplos de paisaxes representativas», sen lles prestar excesiva atención ao establecemento e xustificación de tipoloxías previas e á correspondente cartografía de todos e cada un dos tipos existentes. Son traballos que non proporcionan unha cobertura exhaustiva do espazo obxecto de estudo, e que tenden a poñer o acento, pola contra, na descrición e a ilustración gráfica das paisaxes –fotos aéreas e de superficie, esquemas de síntese e de elementos relevantes, información estatística sobre compoñentes ou actividades que se desenvolven na paisaxe descrita–, máis que na expresión cartográfica, en mapas propiamente ditos. Trátase nuns casos de «atlas temáticos», é dicir, de documentos interesados pola dimensión paisaxística e territorial dunha actividade económica ou dun modo de vida; é, por exemplo, o que ocorre cos atlas franceses sobre os bosques (Gadant, 1994), as paisaxes rurais (Brunet, 1994) ou sobre as actividades agrosilvopastorís en conxunto (Ravignan e Roux, 1990).

Dentro deste apartado pode incluírse tamén o tomo titulado *Landscape and Settlements*, do *National Atlas of Sweden* (Helmfrid, 1994). Aínda que a obra contén uns mapas sinxelos, de escala 1:1.250.000, nos que se delimita un total de cincuenta conxuntos paisaxísticos que abranguen todo o territorio nacional, o seu obxectivo non é tanto a caracterización e identificación de tipos de paisaxe cunha cobertura plena do territorio, senón máis ben a identificación de procesos de construción e diferenciación de paisaxes, e a presentación dalgúns exemplos eminentemente culturais –trazos rurais e urbanos sobre diferentes bases naturais. Estes exemplos tampouco parecen ter a pretensión de sintetizar ou representar a diversidade paisaxística sueca. Non obstante, a obra sinala explicitamente o seu obxectivo de servir de instrumento de análise e valoración para políticas de ordenación territorial e ambiental.

Fronte a este tipo de achegas, outras obras, a diferenza das anteriores, perseguen unha «identificación e caracterización paisaxística de todo o territorio», mediante a delimitación e o estudo de unidades de paisaxe, agregadas ou non en niveis taxonómicos superiores. Estas unidades caracterízanse por:

- Cubrir todo o territorio obxecto de estudo, de maneira que cada punto ou lugar lle pertence a unha entidade paisaxística.
- Posuír límites concretos, expresados cartograficamente.
- Constituír unidades autónomas e, en ocasións, pertencer tamén a conxuntos paisaxisticamente superiores (tipos).
- Contar cunha descrición e valoración máis ou menos formalizada (tipo ficha e/ou matriz) dos compoñentes constitutivos, organización e dinámica da paisaxe.

Exemplos deste tipo de estudos son os xa mencionados *The character of England: landscape, wildlife & natural features*, da *Countryside Commission* e da *English Nature* (*Countryside Commission*, 1998), e a obra *Regional Distribution of Landscape Types in Slovenia* (Marusic, 1998), encargada e editada pola Oficina Nacional de Planificación Física do Ministerio de Medio Ambiente e Planificación Física da República de Eslovenia. O documento inglés sobre a paisaxe ten a significativa denominación de *Character of England*, o que é expresivo xa da súa concepción e dos seus obxectivos. Tamén o é o feito de que na súa elaboración participaron dous organismos con sensibilidades e prioridades distintas, pero confluentes no interese pola paisaxe, polo «carácter de Inglaterra»: a *Countryside Commission* e *English Nature*. As unidades de referencia denomínanse, de xeito ben expresivo tamén, *Character areas*, cunha determinada correspondencia coas *Natural areas*. Resultan un total de 181 unidades de paisaxe ou *character areas*, o que, tendo en conta a superficie total do espazo abarcado, é proba da finura e exhaustividade coa que se procedeu á hora de definir, caracterizar e, xa que logo, delimitar o territorio inglés⁶.

O estudo da paisaxe de Eslovenia, tal e como queda claramente exposto nas súas *Methodological Bases*, ten puntos en común co documento de Inglaterra –identificación e cartografía exhaustiva de unidades/tipos de paisaxe–, pero engade unha maior complexidade metodolóxica e empírica. O *Atlas de Eslovenia* traballa a tres escalas ou niveis, de xeito que cada lugar ou punto do territorio forma parte dunha «subunidade», dunha «unidade» e dun dos grandes con-

⁶ O método desenvolvido para cartografar e describir o «carácter da paisaxe» resulta da combinación da análise estatística de variables previamente definidas –técnica TWINSPAN– e o traballo de identificación e validación a cargo dun equipo de especialistas (*Countryside Commission*, 1993 e 1998).

xuntos rexionais de paisaxe, definidos por criterios eminentemente xeomorfolóxicos⁷. Dentro de tales conxuntos rexionais pódense distinguir unidades escalarmente inferiores, coa incorporación de criterios diversos: xeomorfolóxicos, climáticos locais ou subrexionais nunha segunda instancia, e, finalmente, usos do solo, asentamentos e construcións culturais no nivel de unidade⁸.

Pois ben, o ensaio de caracterización das paisaxes de España optou finalmente –non sen antes intentar un método de «casos» como o de Suecia– polos modelos de Inglaterra e Eslovenia e polas experiencias igualmente coñecidas dalgúns atlas rexionais franceses. O estudo aborda, pois, a identificación e caracterización das paisaxes de España, é dicir, de todo o seu territorio, tanto peninsular como insular; iso supón que cada punto do espazo xeográfico foi identificado e caracterizado paisaxisticamente ou, con outras palabras, asignado a unha «unidade de paisaxe» e ao seu correspondente «tipo», resultante da agrupación de unidades de paisaxe afíns por semellanzas formais e funcionais. O estudo proporciona, así, unha cobertura completa de todo o territorio.

En todo caso, cómpre ter presente que a obra é o resultado dun traballo realizado nun tempo previamente acordado, insuficiente quizais para un territorio e para o desenvolvemento dun método como o adoptado, que non tiña precedentes de parecida natureza en España. Por máis que a literatura experta, tanto sectorial como rexional –sobre comarcas, subrexións e, en menor medida, rexións no sentido autonómico–, é certamente abundante en materia de paisaxe, sobre todo a xerada pola Xeografía, os enfoques, os métodos e as datas de edición das obras dispoñibles resultan moi dispares. A execución do estudo partiu, sempre que foi posible e se estimou oportuno, da abundante bibliografía existente; así e todo, o obxectivo de cobertura completa do territorio e de aplicación dun método homoxéneo, por riba de límites administrativos ou de monografías de investigación, supuxo un esforzo extraordinario.

⁷ Estes conxuntos son as paisaxes da rexión litoral, as paisaxes da rexión alpina, as paisaxes da rexión subalpina, as paisaxes cársticas do interior de Eslovenia e as paisaxes da rexión subpanónica.

⁸ Para cada un dos niveis escalares preséntase un modelo de ficha diferente, que recolle e organiza a información paisaxística de maneira matizadamente distinta. Ao noso ver, este asunto non está resolto con claridade suficiente, de xeito que non queda convenientemente xustificada a distinta organización dos que poderíamos chamar niveis escalares de ficha, nin como se discrimina a información que se incorpora a un e outro tipo de ficha.

PUNTOS DE CONVERXENCIA ARREDOR DUN CONCEPTO DE PAISAXE ÚTIL PARA UNHA CARACTERIZACIÓN E TIPOLOXÍA DAS PAISAXES DE ESPAÑA

Un repaso atento das diferentes aproximacións temáticas e/ou disciplinares ao concepto e aos métodos de estudo da paisaxe sitúanos, como escribiu hai anos o xeógrafo Paul Claval, «diante dun dominio aínda imperfectamente estruturado» (Claval, 1987, p. 354). Non obstante, malia ese panorama aínda vixente de pluralidade e de diversidade, a lectura de diversos estados da cuestión recentemente realizados desde distintas disciplinas⁹ e os traballos de identificación e delimitación paisaxística xa comentados poñen de manifesto a existencia de determinadas «liñas de forza», de puntos de encontro entre enfoques, que tenden a converxer, tanto no terreo do coñecemento e a interpretación do feito paisaxístico, como na vontade de incorporar o estudo da paisaxe ás tarefas de defensa do patrimonio e de planificación territorial.

Das converxencias que se advirten, destácanse aquí algunhas delas (Mata Olmo, 1997 e 2006a), concretamente as que sustentan a idea que os autores da caracterización e identificación das paisaxes de España teñen da paisaxe e que, xa que logo, inspiraron a tarefa realizada.

A primeira liña de forza no tocante á paisaxe é a supremacía do espazo, un espazo concreto que adquire identidade e singularidade pola peculiar organización dos feitos físicos e humanos que configuran un territorio. A paisaxe é, pois, a forma que adoptan os feitos xeográficos, da natureza e da sociedade, sobre a superficie da terra. Asemade, polo que supón de exercicio individual e colectivo de «visualización», de experiencia multisensorial do territorio –en palabras de Fernando González Bernaldez–, a paisaxe contén as representacións que temos dos escenarios sociais e naturais, os significados que lles outorgamos e os valores que lles concedemos, de modo persoal ou colectivo. A paisaxe sitúase así no plano de contacto entre os feitos naturais e os de ocupación humana; tamén no dos obxectos e os suxeitos que os perciben e actúan sobre eles (Martínez de Pisón, 1983 e 1993).

Entre unha posición subxectivista e estética, que pon o acento no papel constituínte da mirada, e outra realista, que destaca a existencia de algo alén da repre-

⁹ Véxanse, entre outros, Ihse (1996), Luginbühl (1996), Olwig (1996), Skanes (1997), Mathewson (1998), Zoido e Posocco (1998) e Mata Olmo (2006a).

sentación, cabe –como di o filósofo Jean-Marc Besse– un concepto que sintetiza a tensión entre, «por unha banda, a actividade do espectador e, pola outra, o feito de que hai algo que ver, algo que se lle ofrece á vista» (Besse, 2000, p. 100). A definición proposta polo Convenio, en sintonía coa experiencia dalgúns estudos de caracterización e ordenación paisaxística do último decenio, reconece que a paisaxe corresponde á orde do visible, pero se refire, asemade, á materialidade de «cada parte do territorio», ao seu «carácter», que é o resultado das interrelacións entre factores naturais e humanos.

Un segundo punto de converxencia que se advirte nos estudos recentes sobre a paisaxe é a aproximación holística (Antrop, 1999). Non basta para iso coa acumulación e o catálogo dos múltiples atributos da paisaxe e dos mecanismos de funcionamento, por máis que sexa necesario. Han de investigarse tamén os nexos de recorrencia que os articulan nun todo organizado. Por iso mesmo, o coñecemento da organización paisaxística, desde esta perspectiva holística, é tan importante como a análise de cada un dos seus compoñentes.

A importancia da organización paisaxística conduce a examinar outro elemento de encontro ou converxencia dos recentes estudos da paisaxe: o papel central da forma, da morfoloxía do espazo. A forma, entendida non só como elemento característico ou caracterizador dunha paisaxe, senón como «estrutura morfolóxica», como configuración do conxunto. Neste mesmo sentido, Phipps e Berdoulay (1985) afirman que a rehabilitación do interese pola forma constitúe unha condición previa para a consideración dunha auténtica ciencia da paisaxe, fronte a certo cientifismo que «non só quere impoñer a primacía dos procesos sobre a forma, senón que reivindica, de feito, para os primeiros o monopolio da cientificidade».

Rehabilitar o significado e o estudo das formas non supón subestimar os procesos. Non hai interpretación da paisaxe na súa xénese, no seu actual estado e no seu devir sen o coñecemento dos procesos ecolóxicos e sociais que producen e reproducen a paisaxe. A idea de proceso supón movemento, transformación, implica o tempo na súa propia definición. Se o espazo está na esencia da paisaxe, pola mesma razón ten que estalo o tempo. Non hai paisaxe sen espazo e sen historia. E non se trata dun tempo único, dunha historia única, senón dos tempos e as historias dos distintos compoñentes que configuran a paisaxe: o tempo dos procesos naturais, o tempo das transformacións técnicas e materiais, o

tempo das relacións sociais, o tempo das percepcións e das valoracións culturais da paisaxe; a historia da paisaxe non pode ser máis que a complexa e dialéctica articulación das historias dos seus distintos compoñentes e sistemas. Milton Santos escribiu con razón que «nada na paisaxe cambia ao mesmo tempo, á mesma velocidade e no mesmo sentido» (Santos, 1978). Iso, que resulta fundamental para comprender a dinámica da paisaxe, aínda o é máis para o seu entendemento prospectivo e a súa ordenación. Ordenar a paisaxe esixe saber que calquera modificación dos seus compoñentes ecolóxicos e sociais –entre estes últimos, a propia percepción individual e colectiva que desta se ten– provoca cambios de distinto signo e intensidade no conxunto do sistema paisaxístico e a procura dun novo equilibrio.

Como xa dixemos nunha obra anterior sobre as paisaxes da comunidade madrileña, á análise da paisaxe reprochóuselle, ás veces, a disparidade entre o peso visual e o peso funcional (Gómez Mendoza, 1999, p. 15). É certo que nos estudos paisaxísticos domina unha tendencia, por outra parte comprensible, ao protagonismo e á inercia das formas sobre a dinámica das funcións subxacentes á paisaxe; iso provoca que, con frecuencia, as realidades da paisaxe estean desfazadas en relación coas realidades funcionais. A tarefa de identificación e caracterización das paisaxes de España tivo precisamente como un dos seus obxectivos principais –outra cousa é que o conseguira sempre– trabar, conceptual e metodoloxicamente, forma e función na comprensión das unidades de paisaxe, na argumentación dos tipos de paisaxe e nunha primeira aproximación ao diagnóstico dos seus valores.

A IDENTIFICACIÓN DAS PAISAXES E A SÚA EXPRESIÓN CARTOGRÁFICA. A PROPOSTA DO *ATLAS*

O obxecto principal do *Atlas*, como vimos reiterando ata aquí, é a identificación e caracterización das paisaxes de España. Posto que a paisaxe é unha característica de todo o territorio ou, con outras palabras, a face dunha capa continua e complexa que envolve a superficie da Terra, a tarefa fundamental consistiu en buscar as discontinuidades paisaxísticas e identificar, a partir de aí, as configuracións do territorio que se expresan en paisaxes con entidade propia e que se

distinguen, xa que logo, das circundantes. Estas discontinuidades son de diversa natureza e extensión, pero, en xeral, son percibidas con claridade na forma do territorio e están identificadas nos mapas topográficos e temáticos.

A identificación das paisaxes realizouse e expresouse cartograficamente, mediante recintos que, á escala considerada, envolven áreas homoxéneas desde o punto de vista paisaxístico. A homoxeneidade adoita resultar relativa, xa que unha característica da paisaxe é, xustamente, a súa diversidade interna, que se aprecia e matiza a medida que se amplía a escala. A escala de traballo utilizada na tarefa de identificación e delimitación sistemática das paisaxes peninsulares foi 1:200.000; trátase dunha escala media, que se considerou axeitada para abordar o conxunto do territorio do Estado español, tendo en conta os obxectivos e as posibilidades desta obra. Non obstante, na caracterización das paisaxes das que se realizou un estudo específico e monográfico –contido do capítulo VII–, a escala de traballo foi 1:50.000 e, en determinados casos, mesmo 1:25.000. As illas recibiron un tratamento a maior escala, tanto por seren territorios relativamente reducidos, como pola diversidade de paisaxes que a meirande parte delas alberga. De non terse procedido así, cada illa constituiría unha paisaxe, feito que está moi lonxe do rico patrimonio paisaxístico dos espazos insulares españois.

A escala dos mapas que inclúe o *Atlas* é diversa e depende das expresións cartográficas dos distintos niveis taxonómicos establecidos. Non obstante, as cincuenta e nove láminas que de maneira sistemática e consecutiva conteñen todas as paisaxes de España, tanto peninsulares como insulares, ademais dos territorios do Norte de África, son de escala aproximada 1:700.000.

O método de traballo desenvolvido nesta caracterización das paisaxes españolas permitiu chegar a unha taxonomía xerarquizada composta por tres niveis. A diversidade das paisaxes de España exprésase, no seu nivel básico, nas denominadas «unidades de paisaxe» ou, simplemente, «paisaxes». Identificouse e cartografouse un total de 1262. Cada unidade está definida, á escala de traballo adoptada, pola súa homoxeneidade interna e a súas diferenzas con respecto das paisaxes contiguas. A singularidade é, xa que logo, a súa principal característica e resulta das relacións particulares que se establecen entre as comunidades locais e o seu territorio.

O segundo nivel da taxonomía é o chamado «tipo de paisaxe», dos que se identificaron, cartografaron e describiron cento dezaseis. Cada tipo resulta da

agrupación de unidades cuxas estruturas se repiten no territorio. Á escala de traballo do *Atlas* e tendo en conta os seus obxectivos, os tipos achegan unha lectura sintética, pero suficientemente matizada, das grandes configuracións paisaxísticas de España. Na tarefa de identificación e caracterización dos tipos, o feito autonómico, entendido como proceso de construción paisaxística a partir de distintas historias territoriais, resultou na meirande parte dos casos decisivo. Xustamente por esa razón, os tipos de paisaxe están restrinxidos, con moi poucas excepcións, a dominios autonómicos, non porque, *a priori*, se buscara unha tipoloxía de base autonómica, senón porque boa parte dos cadros paisaxísticos a esta escala responden a procesos de longa duración, que aconteceron no marco de territorios históricos de ámbito autonómico na actualidade.

No nivel máis elevado da taxonomía definíronse as «asociacións de tipos», agrupacións que integran tipos próximos pola súa configuración topográfica, polas súas características bioclimáticas e por semellanzas nos grandes trazos de organización dos usos do solo. Este nivel supera, na meirande parte dos casos, o ámbito autonómico e dálles unha maior importancia aos feitos fisiográficos do territorio, proporcionando un mapa relativamente abstracto en relación coa realidade da paisaxe, pero útil como expresión cartográfica xeral e sintética.

AS PAISAXES

As unidades de paisaxe

Na base da identificación e caracterización paisaxística que o *Atlas* proporciona están as «paisaxes» ou as tamén chamadas «unidades de paisaxe». Trátase dunha noción de uso frecuente e crecente, cuxa definición e contidos non están, así e todo, definitivamente pechados (Pérez-Chacón, 2002). Caben, entre outros, entendementos de signo ecolóxico, morfolóxico ou visual, que poñen o acento, respectivamente, nas relacións funcionais do mosaico de manchas do territorio (Forman, 1995; e Terradas, 2003, p. 66-67), na fisionomía e na orde da configuración territorial ou na articulación espacial das panorámicas e as concas visuais (Tévar, 1996). Na actualidade, como pon de manifesto un recente traballo que valora a catalogación paisaxística en Francia nos últimos dez anos

(Brunet-Vinck, 2004), empréganse, ademais, outras denominacións para referirse ás distintas entidades paisaxísticas, segundo sexa a escala.

A definición integradora de paisaxe da Convención de Florencia e numerosas experiencias de análise e ordenación paisaxísticas con enfoque territorial conducen cara a un concepto de unidade de paisaxe que, ademais de claro e operativo no marco de cada proxecto, debería expresar sobre todo o carácter e a identidade de cada paisaxe a unha determinada escala. Unha unidade de paisaxe debería ser, pois, aquela combinación de elementos que xera una fisionomía particular, unha organización morfolóxica diferenciada e diferenciabile que fai unha parte do territorio distinta de outra. Este entendemento de unidade de paisaxe implica que a dimensión paisaxística do territorio reside na súa particular fisionomía, nunha determinada disposición e articulación das partes que compoñen a face do territorio e lle outorgan o seu peculiar carácter.

A énfase nos aspectos morfolóxicos –no tocante á configuración– á hora de identificar e caracterizar unidades de paisaxe non é allea –máis aínda cando a paisaxe se aborda con intención de actuar– ao funcionamento e ás relacións dos elementos que modelan a forma e á organización visual das fisionomías. O funcional –ou, se se quere, o sistémico– e o perceptivo constitúen aspectos fundamentais na explicación e na prognose da diversidade paisaxística expresada en unidades de paisaxe. Así debe entenderse o Convenio Europeo, cando afirma que o «carácter» da paisaxe «resulta da acción de factores naturais e/ou humanos e das súas interrelacións».

A nosa proposta de análise da diversidade paisaxística en unidades da paisaxe, partindo da experiencia en proxectos territoriais, consiste, pois, en partir da forma como base do carácter, interpretar dinámica e funcionalmente cada configuración, atendendo ás relacións dos seus principais elementos constitutivos –naturais, de usos do solo e histórico-patrimoniais– e considerar os aspectos visuais en relación con cada unidade de paisaxe –capacidade de emisión e recepción de vistas, puntos e percorridos de observación, intervisibilidade con outras unidades e co conxunto do territorio, fragilidade–, e non ao contrario. É dicir, óptase por unha identificación da diversidade da paisaxe baseada no seu carácter e non en concas visuais, por máis que as cuestións de visibilidade deban ser tratadas no marco de cada unidade paisaxística.

Como xa se dixo, no *Atlas* identificáronse e cartografáronse un total de 1262. Cada paisaxe é, pois, unha configuración territorial diferenciada, única e singu-

lar, que foi adquirindo os caracteres que a definen a través, como norma xeral, dunha longa historia de intervención humana na natureza. Natureza e cultura están, pois, presentes en todas as paisaxes, con diverso peso explicativo en cada caso e con diferentes expresións morfolóxicas.

Nun territorio montuoso e fragmentado, como o de boa parte da Península Ibérica e o dos arquipélagos balear e canario, as formas do relevo contribúen decisivamente a diferenciar e caracterizar moitas paisaxes, especialmente, como é lóxico, as montañosas. Ademais, como xa se dixo, a encrucillada climática na que se atopa España, coa existencia de tres grandes dominios –atlántico, mediterráneo e subtropical–, matizados, asemade, polas características e a disposición do relevo, ten notables repercusións sobre a capa viva da superficie terrestre, sobre as formas e sistemas de aproveitamento humano dos recursos naturais e, en definitiva, sobre a paisaxe.

Asemade, a fonda pegada histórica de moitas paisaxes non é máis que a expresión morfolóxica dun longo proceso de construción social do territorio, no que se suceden e superpoñen modelos distintos de organización do espazo; nuns casos, modelos de longa duración, de estabilidade secular, que xa cristalizaron, en xeral, en estruturas paisaxísticas de considerable complexidade e riqueza, tanto ecolóxica como formal e estética; noutros, como acontece recentemente en numerosas paisaxes, son ciclos curtos, moi dinámicos e cunha gran capacidade de recrear ou de xerar paisaxes radicalmente novas.

Non existe, así e todo, un só elemento ou unha única interacción que se comporte como argumento paisaxístico exclusivo. Todos os factores mencionados están relacionados e todos son, xa que logo, causas eficientes do resultado final, da paisaxe, das paisaxes. Os 1262 que se identificaron, diferenciaron e cartografaron nesta obra responden, xustamente, a particulares formas de articulación de estruturas e procesos físicos, de historia cristalizada no territorio e de dinámicas recentes, que se expresan fundamentalmente a través do estado e dos cambios dos usos do solo, e, en determinados casos, de procesos naturais moi activos.

As paisaxes identifícanse nos mapas do *Atlas* mediante unha numeración correlativa por tipos –dos que se tratará a continuación– e unidades; así mesmo, reciben un nome, que pretende ser sinxelo e adecuado ás súas características e localización, e expresivo da súa imaxe percibida. Dados os obxectivos e o alcance desta obra, non foi posible o tratamento específico de cada unha das 1262 paisaxes iden-

tificadas e cartografadas. A caracterización destas abordouse, non obstante, para unha selección de noventa e catro paisaxes peninsulares –unha por cada tipo– e once paisaxes insulares, que representan a diversidade paisaxística dos arquipélagos. Tentouse que esta rede de exemplos se estendese por todas as provincias e illas e que os casos tratados contivesen, sempre que fose posible, os trazos morfolóxicos, funcionais, dinámicos e perceptivos do tipo paisaxístico ao que pertencen.

O estudo dos casos seleccionados fíxose por medio de fichas normalizadas, con catro apartados que se refiren a outros tantos aspectos básicos dunha caracterización territorial e dinámica da paisaxe. O primeiro e fundamental aborda o que se deu en chamar a «Organización da paisaxe», é dicir, a articulación dos elementos e os procesos de maior capacidade explicativa da forma e o carácter da paisaxe. Á escala de traballo adoptada, as formas, a diversidade e o encaixe das coberturas vexetais e dos usos do solo ás bases físicas da paisaxe e ao seu diverso potencial ecolóxico, e as tramas construídas, desde os asentamentos e as infraestruturas, ao parcelario e o viario, constituíron na meirande parte dos casos os compoñentes principais da estrutura da paisaxe e da súa singularidade con respecto aos circundantes.

A «Dinámica da paisaxe» constitúe o segundo apartado das fichas de caracterización dos casos seleccionados. A dinámica paisaxística remite, sobre todo, ás tendencias e aos cambios conseguíntes ou á estabilidade que se advirten nos compoñentes e funcións do territorio de maiores implicacións na paisaxe. É, por así dicilo, unha historia de curta duración dos usos do solo e dos sistemas de xestión, tanto agropecuarios e forestais como urbanos, e das funcións, novas ou tradicionais, que gravitan sobre o territorio e contribúen a modelar e remodelar a paisaxe. Este capítulo pretende ver cara a onde vai a paisaxe e cales son as claves da súa máis recente evolución.

A caracterización formal, funcional e dinámica das paisaxes complétase nas fichas con dúas epígrafes, unha dedicada a aspectos visuais e perceptivos, e outra, á valoración. O apartado que se dedica á «Percepción da paisaxe» ocúpase tanto de aspectos relacionados coa composición e a forma da paisaxe, como, sobre todo, das características visuais da escena, a súa organización en planos e as posibilidades de visión e contemplación da paisaxe, tanto desde atalaias, institucionalizadas ou non, como desde vías de comunicación. Por último, o cuarto apartado contén unha «Valoración cualitativa», de contido loxicamente variable, segundo o carác-

ter de cada paisaxe, pero articulada sempre arredor do que nesta obra se consideran eixes fundamentais de calidade paisaxística: valores ecolóxicos, valores perceptivos e valores histórico-culturais, estes últimos estreitamente ligados ao sentido de identidade que, en maior ou menor medida, toda paisaxe posúe.

Fíxose, finalmente, para cada unha das paisaxes analizadas, un texto que contén unha imaxe cultural. As imaxes culturais están cualificadas polo seu valor estético, descritivo ou explicativo, nacen da xenialidade, a sensibilidade ou a arte dos seus autores ou son o reflexo da imaxe social, «esa imaxe que nace de moitas individuais e subxectivas, que se forxa a través da intercomunicación, imaxes do consenso implícito, consuetudinarias, que morren coa sociedade ou se transmiten, de maneira máis ou menos consciente, se perpetúan e se van enriquecendo ou degradando a través dos transmisores» (Sanz, 2002). Nalgúns casos, foron incorporadas descrições de científicos ou coñecedores do territorio, clásicas xa na meirande parte das veces, pero tamén novas, que contribuíron de xeito significativo a configurar e a difundir a imaxe e o carácter da paisaxe considerada. Noutros casos, son relatos de viaxeiros ou textos literarios que conteñen particulares e estéticas visións da paisaxe, que realzan as súas características ou valores, e contribúen tamén, a través da expresión literaria, a crear arquetipos e a construír referentes paisaxísticos, indisociables da súa propia imaxe literaria. Imaxes, en fin, que xorden sempre da contemplación e o coñecemento das paisaxes, pero tamén de vivencias, experiencias estéticas e de referencias que, a través da palabra escrita, lle engaden valores intanxibles á paisaxe.

CADRO 1

Síntese da caracterización paisaxística da Campiña cordobesa (Tipo de paisaxe 54, Campiñas andaluzas, Unidade de paisaxe 10)

54.10 CAMPIÑA CORDOBESA

1. LA ORGANIZACIÓN DEL PAISAJE
 - UN PAISAJE SUAVEMENTE ALOMADO
 - GRANDES LABRADÍOS CEREALISTAS CAMPIÑESES
 - POCOS PUEBLOS Y MUCHOS CORTIJOS
2. DINÁMICA DEL PAISAJE
 - LA ESTABILIDAD FORMAL QUE IMPONE LA ESTRUCTURA ACORTIJADA

- EL REFLEJO EN LOS CULTIVOS DE LA REFORMA DE LA PAC
 - LA INEXISTENCIA DE PARCELACIONES Y DE HÁBITAT RESIDENCIAL DISEMINADO
3. PERCEPCIÓN DEL PAISAJE
 - EL ENCADENAMIENTO DE PRIMEROS PLANOS ACOLINADOS
 - LOS MIRADORES PANORÁMICOS PERIFÉRICOS
 - LAS VISIONES LINEALES: LA RUTA DEL GUADAJÓZ
 4. LOS VALORES ECOLÓGICOS CULTURALES Y PERCEPTIVOS
 - LA PUREZA DE UN PAISAJE LATIFUNDISTA HISTÓRICO
 - LOS CORTIJOS
 - UN HÁBITAT PARA LAS AVES ESTEPARIAS
 5. IMAGEN CULTURAL DEL PAISAJE

“Abajo el paisaje era de lo más amable, pues la Campiña se extendía en una suave sucesión de lomas y vallonadas, en su totalidad cubierta por triguales, viñedos y huertos de frutales”. A. S. Mackenzie, *A year in Spain by a young american*, 1829.
 6. MAPA DE LOCALIZACIÓN
 7. FOTOGRAFÍAS

A maiores escalas, para ámbitos xeográficos máis reducidos e en xeral en estudos explicitamente orientados cara á ordenación territorial, a diversidade da paisaxe maniféstase nun mosaico de unidades ou áreas paisaxísticas sensiblemente maior, porque emerxen daquela elementos e patróns da paisaxe diluídos en aproximacións máis xerais e sintéticas. Por exemplo, a Horta de Murcia, que no *Atlas* é unha paisaxe, descomponse en máis dunha decena de unidades paisaxísticas a escala 1:25.000, no *Estudio y directrices de paisaje para el área metropolitana de Murcia* (Región de Murcia, 2002), elaborado para o Goberno rexional (Mata e Fernández, 2004). Diferenzas internas na forma e tamaño do parcelario rural, na disposición dos camiños rurais e redes de rego, ou na densidade e morfoloxía do sistema de asentamentos, xunto ao significado paisaxístico local de determinados elementos naturais –meandros do río Segura, conos de dexección e abanos aluviais, fronte á chaira de inundación, etc.– xustifican a diversidade de configuracións paisaxísticas dentro dunha paisaxe como a Horta murciana, que a unha determinada escala resulta rotunda e indiscutible.

Algo parecido aconteceu co estudo de paisaxe levado a cabo dentro dos traballos previos do Plan Territorial Insular (PTI) de Menorca, aprobado en 2003 (Consell Insular de Menorca, 2003). As sete unidades de paisaxe identificadas

polo *Atlas* na illa, agrupadas en dous tipos paisaxísticos –Chans de Menorca e Pequenas serras, montes e *turons* das Baleares–, convertéronse no PTI nun conxunto de vinte e tres paisaxes traballando a escala 1:25.000 (Mata Olmo, 2006b). Os barrancos, que á escala do *Atlas* non eran máis que elementos constitutivos dos chans litorais do sur da illa, adquiren a maior escala entidade paisaxística suficiente, como lles ocorre tamén aos densos tecidos de urbanización turística dalgúns áreas do litoral ou ás dúas cidades menorquinas –Ciutadella e Maó– e súas áreas periurbanas. A estas escalas grandes e con obxectivos explícitos de intervención, as iniciativas de consulta pública resultan pertinentes e moi útiles, tanto para caracterizar as paisaxes, como para valorar a percepción social dos seus cambios e as aspiracións paisaxísticas da poboación.

Os tipos de paisaxe

O método de identificación das paisaxes de España nesta obra baseouse, segundo o que se dixo ata aquí, na procura da unidade e homoxeneidade interna de cada paisaxe e, xa que logo, no contraste da súa configuración coas adxacentes, é dicir, con outras paisaxes. Cada unidade de paisaxe é, pois, única e singular a calquera escala. Non obstante, hai paisaxes que polos seus trazos formais e funcionais e pola súa propia situación xeográfica resultan próximas nas súas características e na súa territorialidade. Esta proximidade de paisaxes que comparten trazos semellantes e un ámbito territorial común, e en moitas ocasións continuo, constituíu a base para o establecemento dos tipos de paisaxe, o segundo nivel da taxonomía paisaxística formulada. Á súa descrición e interpretación está dedicado o capítulo V.

Están identificados e descritos cento dezaseis tipos de paisaxe, de diferentes dimensións territoriais, cada un cunha cor propia na cartografía sistemática que conteñen as cincuenta e nove follas do *Atlas*. A denominación dos tipos expresa ben os grandes elementos e trazos que interveñen na súa identificación. En todos os casos, agás nos tipos paisaxísticos de base urbana –«Grandes cidades e áreas metropolitanas», «Capitais canarias e o seu periurbano» e «Cidades norteafricanas»–, hai unha primeira referencia á fisiografía, que tan decisivo papel desempeña a esta escala na configuración e percepción da paisaxe. Noméanse así macizos montañosos, serras, serras e vales, terras altas, páramos, montes, cerros

e outeiros, congostras e ladeiras, depresións, engrobas, penechairs, campiñas, vales e veigas, entre outros.

Pero xunto a ese criterio básico de diferenciación paisaxística, a denominación e o contido dos tipos incorpora inmediatamente trazos xeográficos e autonómicos, que remiten tanto a aspectos bioclimáticos e morfolóxicos de menor escala, como, trabados frecuentemente cos anteriores, a aspectos especificamente autonómicos, entendidos como expresións paisaxísticas de vellas historias territoriais, sobre todo, de particulares formas de organización dos usos do solo e dos asentamentos. Dese xeito, morfoestruturas matizadas por particulares condicións bioclimáticas e accións humanas seculares de construción da paisaxe, ou máis recentes segundo os casos, cristalizan nos tipos de paisaxe. Neles –cómpre recalcalo– a dimensión rexional adquire un peso fundamental, tanto morfolóxico e cultural, como, xa que logo, perceptivo e de identidade. Fálase así, por exemplo, de «Macizos montañosos béticos» ou de «Serras do Sistema Central»; de «Congostras e chans do Miño e do Ulla», de «Congostras da Depresión Central Catalá» ou de «Concas murcianas»; de «Campiñas da Meseta Norte» ou de «Campiñas andaluzas»; de «Veigas do Segura» ou de «Vales industriais vascos»; de «Mesas aragonesas» ou de «Rasas cantábricas»; da «Ribeira do Ebro» ou das «Foces e gargantas ibérico-levantinas»; de «Cumes canarios» ou de «Chans de Menorca». Hai tipos que engloban moitas paisaxes, con algunhas diferenzas significativas na súa configuración, pero sen entidade suficiente como para dar lugar a tipos específicos. Neses casos, distinguíronse subtipos de paisaxe, que pola claridade da cartografía non se considerou pertinente trasladar aos mapas, pero cuxas características básicas se sintetizan na descrición dos tipos aos que pertencen.

Así pois, á escala de traballo do *Atlas* e tendo en conta os seus obxectivos, os tipos contribúen a facer unha lectura sintética, pero suficientemente matizada, das grandes configuracións paisaxísticas de España. Na tarefa de identificación e caracterización dos tipos, o feito autonómico, entendido como proceso de construción paisaxística a partir de distintas historias territoriais, resultou na meirande parte dos casos decisivo. Xustamente por esa razón, os tipos de paisaxe están restrinxidos, con poucas excepcións, a dominios autonómicos, non porque, *a priori*, se buscara unha tipoloxía de base autonómica, senón porque boa parte dos cadros paisaxísticos a esta escala responden a procesos de longa duración, que aconteceron no marco de territorios históricos de ámbito autonómico na actualidade.

As asociacións de tipos de paisaxe

Na taxonomía proposta, por riba dos tipos están as denominadas «Asociacións de tipos». Constitúen o nivel maior de abstracción da caracterización paisaxística de España e resultan de agrupacións de tipos en función de semellanzas esencialmente fisiográficas, matizadas, no caso das paisaxes de montaña, polo factor bioclimático. Certamente, canto maior é o nivel de abstracción, o afastamento da realidade paisaxística resulta tamén máis grande. Non obstante, a visión sintética que proporcionan as asociacións de tipos posibilita facer observacións e interpretacións que non resultan factibles nos niveis inferiores da taxonomía, facilita tamén unha visión global do territorio e, sobre todo, permite realizar unha expresión cartográfica sintética e lexible dos grandes trazos territoriais da diversidade paisaxística de España.

Distinguíronse, en total, trinta e catro asociacións, tanto peninsulares como insulares, aínda que no tocante aos arquipélagos, polas súas dimensións e por aspectos específicos da súa configuración e diversidade paisaxísticas, se farán posteriormente algunhas matizacións. Nas paisaxes de montaña, en sentido amplo, os grandes conxuntos orográficos deron lugar a oito asociacións, resultantes da distinta entidade altitudinal e morfolóxica destes conxuntos, matizada por aspectos relacionados coa súa posición peninsular e as súas fundamentais implicacións climáticas e biolóxicas: nos macizos, por exemplo, distinguíuse entre as paisaxes dos denominados macizos setentrionais –máis húmidas–, os macizos do interior ibérico e os macizos das cordilleiras béticas; nas serras, pola súa parte, as mediterráneas das continentais, as pirenaicas dos montes e vales atlánticos e subatlánticos e mais do conxunto de serras, cerros e vales andaluces, levantinos e extremeños.

Nas restantes asociacións pesaron máis as grandes formas naturais de configuración da paisaxe –indisociables bastantes delas de distintos modos de aproveitamento dos recursos e da organización social do espazo–, que outros caracteres derivados da súa posición xeográfica.

As agrupacións de paisaxes, «tipos e asociacións», reúnen diversas paisaxes pero procurouse que a abstracción non se afastase totalmente da realidade, base de calquera paisaxe. Cada nivel da escala taxonómica: paisaxe, tipo e asociación ten unha ou varias expresións cartográficas no *Atlas*. Distínguense, así, vales,

Detalle do mapa de asociacións de tipos de paisaxe

páramos e mesas, campiñas, chans interiores e litorais peninsulares, veigas e ribeiras, ou gargantas, desfiladeiros e foces, entre outros.

Fíxose tamén o mesmo exercicio de agregación e de síntese en cada arquipélago, aínda que, como xa se dixo, as súas dimensións reducidas, as especificidades que introduce cada elemento insular e a elevada diversidade interna de paisaxes, sobre todo no caso de Canarias, non sempre permitiu pasar de tipos a asociacións. En determinados casos, pois, os tipos de paisaxe constitúen o nivel superior da taxonomía paisaxística, tanto de Baleares como de Canarias. No caso balear ocorre iso, por exemplo, co tipo denominado «Serras béticas mallorquinas» e, en Canarias, cos tipos chamados «Dorsais e campos de lava recentes» ou «Cumes canarios». Tamén aconteceu isto cos tipos de paisaxe de base urbana identificados no *Atlas* –«Grandes cidades e áreas metropolitanas», «Cidades nor-teafricanas» e «Cidades canarias e o seu periurbano».

Preséntase no cadro que se xunta na páxina 155 desta obra un exemplo da taxonomía do *Atlas*, partindo dunha paisaxe –ou «unidade de paisaxe»–, neste caso, a Campiña cordobesa (54.10), que forma parte dun «tipo de paisaxe», o denominado Campiñas andaluzas –tipo número 54 do *Atlas*–, que se integra, asemade, nun conxunto maior, o das Campiñas, unha «asociación de tipos» que integra, xunto ás Campiñas andaluzas, as Campiñas da Meseta meridional, as da Meseta setentrional e as da Depresión do Ebro.

CADRO 2

Exemplo da taxonomía do *Atlas de los Paisajes de España***RECORRIDO (METODOLÓGICO) POR LA DIVERSIDAD DE LOS PAISAJES DE ESPAÑA**

ASOCIACIÓN DE TIPOS DE PAISAJE “CAMPIÑAS” (incluye 4 Tipos de paisaje):

- 51. Campiñas de la Meseta septentrional
- 52. Campiñas de la Depresión del Ebro
- 53. Campiñas de la Meseta meridional
- 54. Campiñas andaluzas

TIPO DE PAISAJE: “54. CAMPIÑAS ANDALUZAS” (incluye 21 unidades de paisaje en 3 subtipos):

- Campiñas olivareras
- Campiñas cerealistas
- Campiñas de viñedo y olivar

UNIDAD DE PAISAJE: “54.10 Campiña cordobesa”

NOMEAR AS PAISAXES: A NOMENCLATURA DAS PAISAXES DE ESPAÑA

Como xa se dixo na presentación dos distintos niveis da taxonomía, déuselle unha grande importancia á forma de nomear as paisaxes, é dicir, ás denominacións, tanto dos tipos e asociacións, como, sobre todo, das pezas básicas da diversidade paisaxística de España, as unidades de paisaxe. Os nomes deben, de feito e ata onde sexa posible, expresar e localizar xeograficamente cada configuración paisaxística. Optouse así por denominacións sinxelas –breves, claras e comprensibles– e expresivas da identidade e a localización de cada paisaxe. A toponimia supón, nese sentido, un elemento fundamental da expresión cultural da paisaxe, polo que se fixo un uso considerable dela. En numerosas ocasións, sobre todo en paisaxes de longa historia e intensamente humanizadas, utilizouse a denominación de comarcas tradicionais para nomear paisa-

xes, na medida en que parte da vella toponimia comarcal se refire a cadros paisaxísticos diferenciados de parecida escala aos que aparecen identificados neste *Atlas* e, tamén, a representacións paisaxísticas colectivas para os que os habitan e os visitan.

Non obstante, o elevado número de unidades que compoñen o mosaico de paisaxes esixiu un esforzo notable para nomealos axeitadamente. Mesmo foi preciso volver sobre nomes previamente adoptados, a medida que novas unidades e denominacións se incorporaban ao repertorio.

Sinteticamente, as denominacións adoptadas están baseadas nos elementos seguintes:

- Elementos do relevo: o relevo é, como xa se viu, un compoñente fundamental que lle outorga volume e forma física á paisaxe, e que, implicitamente, contén tamén indicios da organización humana do espazo. Trátase, pois, dun elemento esencial de discriminación fisiográfica nun territorio fortemente compartimentado como o da Península Ibérica e os arquipélagos. Son moi utilizadas, xa que logo, palabras como serras, macizos, cerros, páramos, depresións, chairas ou vales, así como outras denominacións vernáculas, de amplo eco rexional ou comarcal, como *hoyas*, *concas*, *planas*, *lomas*, *muelas*, *turons*, etc. Así mesmo, ás veces utilízanse tamén termos científicos que designan formas do relevo, pero que foron incorporados xa á linguaxe común de amplos sectores da poboación: por exemplo, penechairs, fosas, rasas ou *glacis*.
- Palabras que cualifican e matizan denominacións do relevo: trátase de aspectos que adoitan ter unha expresión significativa e visible na paisaxe, sobre todo nas súas formas e cores ou na súa localización xeográfica, e, indirectamente, nas características da cuberta vexetal e dos usos do solo. A natureza litolóxica do substrato é empregada como adxectivo cando está presente na forma e aparencia da paisaxe: fálase, por exemplo, de penechairs cuarcítica ou de serra cuarcítica, de chaira areosa ou de páramo detrítico. Cualificativos referidos á posición xeográfica que, pola súa parte, informan sobre a situación da unidade en relación con outros elementos físicos e, implicitamente, sobre diversos trazos da paisaxe derivados da humidade, a continentalidade ou a propia configuración da escena paisa-

xística: ese é o sentido de cualificativos como costeiro e interior, xunto a serras ou a chans, ou de occidental, oriental e central, cualificando tamén distintas formas do relevo.

- Ribeiras e formacións palustres: aínda que non se realizou un tratamento específico e singular das ribeiras, son sempre elementos que considerar en relación coas paisaxes en que están enclavadas, de maneira que mesmo poden ser utilizadas para nomear as paisaxes en que se atopan, por exemplo: mariñas, arribes, ribeiras, litorais, deltas, marismas, etc.
- Os cultivos agrícolas: en moitas paisaxes, pero sobre todo nas construídas sobre relevos suaves, de maior potencial agrolóxico, os cultivos contribúen decisivamente a configurar a imaxe da paisaxe e a atribuírle a súa marca principal de identidade. É sobre todo neses casos cando un cualificativo especificamente agrícola se utilizou para enriquecer e diferenciar as denominacións da forma física da paisaxe, que, xustamente nas paisaxes de maior peso agrario, ten nomes que, na linguaxe común, evocan, asemade, un determinado tipo de relevo e unha forma de cultivo e aproveitamento: así ocorre con campiña, veiga e, mesmo, con chan e páramo. É precisamente nestes casos cando, con maior profusión, se utilizaron os cualificativos agrícolas. Fálase así, por exemplo, de campiña oliveira de..., penechaira adevesada de..., ou de val vitícola de...

Estas denominacións e este particular emprego dos cualificativos agrícolas responden ademais a unha concepción da paisaxe que caracteriza a proposta de identificación paisaxística que contén este *Atlas*, ás diferentes escalas de traballo utilizadas. Ningún dos tres niveis da taxonomía, nin as asociacións de tipos, nin os tipos, nin sequera as paisaxes ou as unidades de paisaxe se confunden ou se identifican exclusivamente con ou a partir dos usos do solo. Quíxose evitar, conscientemente, unha tendencia bastante estendida nos exercicios de caracterización e cartografías de paisaxes a escalas medias e grandes, baseada, de forma exclusiva ou principal, nos chamados usos do solo –en puridade, coberturas vexetais naturais e agrícolas. Iso non supón, en modo ningún, negar a importancia que teñen os cultivos e formacións vexetais non agrícolas na configuración das paisaxes, pero si, pola contra, unha posición conceptual e metodolóxica que fundamenta a

identidade e o carácter da paisaxe, tanto nos seus aspectos formais como perceptivos, nas relacións que se establecen entre a estrutura física do espazo xeográfico e outros compoñentes, naturais e humanos, entre eles, os usos do solo; en definitiva, a opción por unha idea de paisaxe como unha realidade obxectiva e percibida máis complexa que a expresión territorial das formacións vexetais naturais e os cultivos agrícolas.

- Urbanización e paisaxe: á escala de traballo seguida, só algunhas cidades e os seus tecidos metropolitanos chegan na Península a definir formal e funcionalmente paisaxes de claro dominio urbano. Os seis casos identificados foron nomeados coa cidade central e a súa área metropolitana. Só no caso de Bilbao, o especial significado morfolóxico e funcional da Ría foi incorporado á denominación da paisaxe, aínda que os seus límites superan o ámbito físico da ría e o seu contorno. En Canarias, o espazo das cidades capitais, ao que, no caso de Santa Cruz de Tenerife, se une La Laguna e os seus respectivos periurbanos, foi considerado a escala insular de suficiente entidade como para definir e, xa que logo, nomear paisaxes de natureza urbana. Singular resulta o caso dos territorios norteafricanos de Ceuta e Melilla, nos que a planta e a escena urbana de ambas as dúas cidades e dos seus suburbios, sobre particulares espazos físicos, foron esenciais para identificar e caracterizar as dúas paisaxes e as súas denominacións.
- Os nomes de lugares: por obvias razóns de identificación e localización, son adoptados nomes xeográficos de lugares –cidades, vilas, comarcas, paraxes, ríos, montañas– na maioría das denominacións das paisaxes. Cando se recorre a nomes de vilas e cidades, faise coa intención de referir a paisaxe en cuestión a un núcleo de poboación destacado ou significativo, forme ou non parte de denominacións xa acrisoladas: fálase así, por exemplo, de Huerta de Murcia, de Hoya de Baza, de Cuenca de Barberá ou de Llanos de Albacete, pero tamén de denominacións pouco habituais ou *ad hoc*, aínda que, segundo os autores, de claro significado paisaxístico: por exemplo, «Cerros y lomas al sur de Morón de la Frontera», «Penillanuras de Ledesma», «Campiñas de la Tierra de Almazán» ou «Rasa de Colombres». Cando se utilizan dous nomes de núcleos, en xeral é coa intención de acoutar aproximadamente os límites espaciais da paisaxe –«Vega y valle del Jiloca entre

Calatayud y Calamocha»– ou de destacar a presenza de dúas poboacións importantes na identificación da paisaxe –«Campiña vitícola de Méntrida y Navalcarnero».

UNHAS NOTAS FINAIS SOBRE O MÉTODO DE TRABALLO: AS FONTES, O TRABALLO DE CAMPO E O ARQUIVO FOTOGRÁFICO DAS PAISAXES DE ESPAÑA A PRINCIPIOS DO SÉCULO XXI

As tarefas de identificación e caracterización das paisaxes de España, nos diferentes niveis da taxonomía proposta, están sustentadas, por unha parte, nunha abundante documentación cartográfica, bibliográfica, estatística e documental, tratada paisaxisticamente. Por outra, foi tamén moi importante o traballo de campo que, en bastante máis dun cento de xornadas e desenvolvido sempre conxuntamente por varios membros do equipo de autores, resultou decisivo nas operacións de delimitación e caracterización morfolóxica e visual, e permitiu contar cun importante material gráfico fundamental no documento finalmente elaborado: un repertorio fotográfico, se non completo, si bastante exhaustivo, intencionado e adecuadamente territorializado das paisaxes de España e das súas dinámicas a comezos do século XXI.

Sinteticamente, as «fontes cartográficas e imaxes» nas que se sustenta o traballo de identificación e caracterización de paisaxes son as seguintes:

- Imaxes de satélite de escala 1:100.000, editadas polo Ministerio de Obras Públicas.
- Mapas topográficos provinciais de escala 1:200.000, do Instituto Geográfico Nacional e, para os arquipélagos e para o estudo dos exemplos de paisaxes seleccionadas, mapas topográficos de escala 1:50.000, tanto do IGN como do Servicio Cartográfico del Ejército.
- Cartografías temáticas, de variadas escalas, segundo cada caso –maioritariamente, 1:200.000, 1:100.000 e 1:50.000 ou 1:25.000–: Mapa de cultivos e aproveitamentos, Mapa xeolóxico, Mapa forestal de España, cartografía dos Inventarios Forestais Provinciais, xunto a mapas topográficos e temáticos dalgunhas comunidades autónomas con produción cartográfica propia.

- Cartografía emanada de documentos de ordenación do territorio, publicados e inéditos, de ámbitos autonómico e subautonómico.

A «bibliografía paisaxística» ou, máis propiamente, a de interese para a identificación e caracterización das paisaxes de España é, como pode supoñerse, amplísima. A máis profusamente utilizada na identificación e descrición de paisaxes e tipos de paisaxes acompaña os capítulos respectivos. Cómpre destacar, non obstante, que así como as diferenzas de escala motivan un distinto contido e diferente presentación da caracterización de tipos e de unidades de paisaxe, concretamente dos exemplos integrantes do capítulo VII, tamén é distinta a natureza da bibliografía útil para cada unha das tarefas. Para a caracterización dos tipos acudiuse principalmente á literatura temática ou territorial de ámbitos estatal e autonómico; para as paisaxes, as fontes principais de información foron as monografías locais e comarcais, cando as había, os estudos específicos sobre aspectos naturais e culturais da paisaxe, e, nun número significativo de casos, a información proporcionada por páxinas *web* especializadas e de calidade contrastada.

Ademais da literatura especializada e outra documentación de interese, resultaron tamén moi útiles os xuízos e as críticas dos expertos en paisaxe, nacionais e internacionais, que participaron no seminario convocado polo Ministerio de Medio Ambiente en decembro de 2000, no marco do Convenio subscrito entre a Universidad Autónoma de Madrid e o propio ministerio para a realización do *Atlas*. A intervención de expertos das comunidades autónomas no seminario contribuíu tamén, en certa medida, a coñecer, por riba de opinións especializadas, as súas particulares visións e representacións das paisaxes que lles son próximas; unha vía de indagación paisaxística sustentada na participación das poboacións e os axentes locais, que, dada a escala de traballo e o obxectivo prioritario de proceder á cobertura sistemática de todo o territorio, foi imposible abordar nesta ocasión.

Sen un traballo de campo abundante, coidadosamente preparado, de intencionalidade paisaxística e formulado sempre como unha tarefa colectiva dos autores, non se podería realizar esta caracterización das paisaxes de España. O traballo de campo, planificado habitualmente en campañas de tres a seis días e desenvolvido por grupos de entre tres e seis membros do equipo de investigación, foi concibido para acadar os obxectivos seguintes:

- Verificar sobre o terreo a delimitación correcta das unidades resultantes da análise cartográfica de gabinete.
- Establecer os caracteres que definen a unidade interna de paisaxes e tipos de paisaxe: homoxeneidade, mosaico estrutural, singularidade, etc.
- Detectar as dinámicas recentes e as tendencias observables.
- Identificar elementos significativos e destacados da percepción e da visión da paisaxe, coñecer observatorios e miradoiros con potencial importante de vistas e itinerarios e corredores de especial interese e riqueza visual. Neste campo, nin os obxectivos nin as posibilidades materiais da tarefa encomendada permiten formular repertorio ningún de fitos, atalaias e miradoiros. Así e todo, o traballo de campo de intencionalidade paisaxística si que fixo posible, sobre todo na análise dos casos tratados no capítulo VII, unha aproximación aos recursos visuais das paisaxes estudadas.
- Tomar contacto, de xeito informal, con axentes locais, implicados e coñecedores das tendencias recentes da paisaxe, cuxas informacións resultaron sempre moi útiles para interpretar os procesos observables a través das formas da paisaxe, das estatísticas e da literatura experta.
- Debater sobre o terreo, entre investigadores con perfís disciplinares distintos, os criterios, a natureza e a interpretación das paisaxes identificadas.
- Constituír un arquivo fotográfico expresivo da diversidade e identidade das paisaxes, dos distintos planos e elementos que integran a súa visión e dos procesos que interveñen nos cambios paisaxísticos recentes.

O «repertorio fotográfico» das paisaxes españolas, resultante dos traballos de campo realizados, ilustra en boa medida, xunto a outros materiais dos autores e unhas poucas imaxes achegadas por outros expertos, o *Atlas de los Paisajes de España*. Pretendeuse, e en boa medida penso que se conseguiu, nos tres niveis da taxonomía, facilitar imaxes de moi distintas paisaxes e visións e planos igualmente diferentes. Na ilustración das asociacións pódense observar, fundamentalmente, panorámicas amplas de paisaxes que forman parte de cada un dos tipos que integran a asociación. As fotografías do capítulo dedicado aos tipos de paisaxe ilustran a variedade de subtipos que integran ese nivel intermedio da taxonomía, ofrecendo na meirande parte dos casos, e sempre que foi posible, visións amplas, é dicir, panorámicas ou planos medios, expresivos das estruturas

paisaxísticas que constitúen o tipo. Finalmente, acompañando as fichas das paisaxes tratadas en detalle, figuran tres imaxes, a través das que se intentan combinar planos –adoitase ofrecer unha panorámica– con configuracións e elementos característicos ou singulares, que forman parte da descrición do texto.

En calquera caso, o *Atlas* optou conscientemente polo material fotográfico dos autores, mesmo sacrificando a calidade profesional ou a espectacularidade de visións aéreas oblicuas ou verticais. E procedeuse así por dúas razóns de orde metodolóxica. En primeiro lugar, porque as imaxes fotográficas nunha obra desta natureza non son meras ilustracións senón unha parte substancial do seu discurso e da súa argumentación; as fotos están, pois, tomadas coa finalidade explícita de identificar, caracterizar e transmitir as imaxes da paisaxe. En segundo lugar, porque as imaxes facilitadas responden a visións habituais e, na maior parte dos casos, facilmente accesibles da paisaxe, obtidas desde onde as paisaxes adoitan verse, é dicir, desde a terra, xa sexa desde atalaias ou miradoiros institucionalizados, desde outros puntos panorámicos, desde percorridos habituais, ou desde as inmediateces dun elemento ou un patrón característico ou excepcional da paisaxe.

BIBLIOGRAFÍA

- AXENCIA EUROPEA DO MEDIO AMBIENTE: «Los paisajes», en *Medio Ambiente en Europa. El Informe Dobris*, capítulo 8, Madrid, Ministerio de Medio Ambiente (edición española), 1998.
- BASTIAN, O. e M. RÖDER: «Assessment of landscape change by land evaluation of past and present situation», *Landscape and Urban Planning*, 41, 1998, p. 171-182.
- BERDOULAY, V. e M. PHIPPS (dir.): *Paysage et système*, Ottawa, Éditions de l'Université d'Ottawa, 1985.
- BESSE, J. M.: «Voir la Terre. Six essais sur le paysage et la géographie», en *Actes du Sud ENSP/Centre du Paysage*, 2000, p. 161. [Biblioteca Nueva prepara edición en castelán].
- BRUNET, P. (dir.): *L'Atlas des paysages ruraux de France*, Paris, Éditions Jean-Pierre de Monza, 1994.
- BRUNET-VINCK, V.: *Méthode pour des Atlas de paysages. Enseignements méthodologiques de 10 ans de travaux*, Paris, Ministère de l'Environnement et le Développement Durable, 2004, p. 127.
- CANDELA DE FONSECA, J. P. e A. DRACH: «Un modèle spatio-dynamique du paysage», en V. BERDOULAY e M. PHIPPS (dir.): *Paysage et système*, Ottawa, Éditions de l'Université d'Ottawa, 1985, p. 103-112.
- CEPAGE: *Enseigner le paysage*, Bourdeaux, CEPAGE-École d'Architecture du Paysage de Bourdeaux, 2004, p. 40.
- CLAVAL, P.: *Geografía humana y económica contemporánea*, Madrid, Akal, 1987.
- COMISIÓN EUROPEA: *Estrategia Territorial Europea*, Luxemburgo, Oficina de Publicacións Oficiais das Comunidades Europeas, 89, 1999.
- CONSELLO DE EUROPA: *Convenio Europeo del Paisaje*, 2000.
- CONSELL INSULAR DE MENORCA: *Plan Territorial Insular de Menorca*, Maó, 2 vols., 2003.
- COUNTRYSIDE COMMISSION: *Landscape Assessment Guidance*, Chetelham, Countryside Commission, 1993.
- COUNTRYSIDE COMMISSION: *Countryside Character. The Character on England's natural and man-made landscape*, London, Countryside Commission, vol. 3, Yorkshire & The Humber, 1998.
- COUNTRYSIDE COMMISSION FOR SCOTLAND: *Landscape Assessment: Principles and Practices*, Battleby, Perth, 1992.
- EEA-EUROPEAN ENVIRONMENT AGENCY: *European Landscapes. Classification, Evaluation and Conservation (draft)*, EEA Environmental Monographs 3, 1998.
- FELTZ, C.: *Les territoires paysagères de Wallonie*, Namur, Ministère de la Région Wallonne, 2004, p. 68.
- FORMAN, R. T. T.: *Land Mosaics: The Ecology of Landscapes and Regions*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995, p. 632.
- GADANT, J. (dir.): *L'Atlas des forêts de France*, Paris, Éditions Jean-Pierre de Monza, 1994.
- GÓMEZ MENDOZA, J. (dir.): *Los paisajes de Madrid. Naturaleza y medio rural*, Madrid, Alianza Universidad-Fundación Caja Madrid, 1999, p. 301.
- GONZÁLEZ BERNÁLDEZ, F.: *Ecología y paisaje*, Madrid, Blume, 1981.
- HELMFRID, S.: *Landscapes and Settlements (National Atlas of Sweden)*, Stockolm, SNA, 1994.
- LUGINBÜHL, Y.: *Méthode pour des atlas de paysages*, Paris, Direction de l'Architecture et de l'Urbanisme, Strates/CNRS-SEGESA, 1994.
- MARTÍNEZ DE PISÓN, E.: «Cultura y ciencia del paisaje», *Agricultura y Sociedad*, 27, 1983, p. 9-32.
- MARTÍNEZ DE PISÓN, E.: «El paisaje: el punto de vista geográfico», *Ecosistemas*, 6, 1993, p. 32-35.
- MARUSIC, J. (dir.): *Regional Distribution of Landscape Types in Slovenia. Methodological Bases*, National Office for Physical Planning, Republic of Slovenia, 1998.

- MATA OLMO, R.: «Paisajes y sistemas agrarios españoles», en C. GÓMEZ BENITO y J. J. GONZÁLEZ RODRÍGUEZ (ed.): *Agricultura y sociedad en la España contemporánea*, Madrid, CIS-MAPA, 1997, p. 109-172.
- MATA OLMO, R.: «Un concepto de paisaje para la gestión sostenible del territorio», en R. MATA OLMO e A. TARROJA: *El paisaje y la gestión del territorio. Criterios paisajísticos en la ordenación del territorio y el urbanismo*, Barcelona, Diputació de Barcelona-CUIMP, 2006a, p. 17-40.
- MATA OLMO, R.: «Desarrollo sostenible, insularidad y gobierno del territorio: la experiencia del PTI de Menoría», *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, n.º 41, 2006b, p. 183-198.
- MATA OLMO, R.: «Métodos de estudio del paisaje e instrumentos para su gestión. Consideraciones a partir de experiencias de planificación territorial», en R. MATA OLMO e A. TARROJA: *El paisaje...*, op. cit., 2006c, p. 199-239.
- MATA OLMO, R. e S. FERNÁNDEZ MUÑOZ: «La Huerta de Murcia. Landscape guidelines for a Peri-urban territory», *Landscape Research*, 29, n.º 4, 2004.
- MATHEWSON, K.: «Cultural Landscapes and ecology, 1995-96: of oecumenics and nature(s)», *Progress in Human Geography*, 22 (1), 1998, p. 115-118.
- REGIÓN DE MURCIA: *Análisis, diagnóstico y propuesta de directrices de paisaje del Área Metropolitana de Murcia (Huerta de Murcia y Vega Media)*, Murcia, Consejería de Obras Públicas y de Ordenación del Territorio, 3 vols., 2002.
- PÉREZ-CHACÓN, E.: «Ciencia del Paisaje y ordenación territorial», en *Ponencias II Congreso de Ciencia del Paisaje*, Barcelona, Universitat de Barcelona y Fundación "la Caixa", 1995, p. 31-58.
- OLWING, K. R.: «Recovering the substantive Nature of Landscape», *Annals of the Association of American Geographers*, 86(4), 1996, p. 630-653.
- PHIPPS, M. e V. BERDOULAY: «Paysage, système, organisation», en V. BERDOULAY e M. PHIPPS (dir.): *Paysage et système*, Ottawa, Éditions de l'Université d'Ottawa, 1985, p. 9-19.
- RAVIGNAN, F. DE e P. ROUX : *L'Atlas de la France Verte*, Paris, Éditions Jean-Pierre de Monza, 1990, 345 p.
- ROBINSON, D. G., I. C. LAURIE, J. J. WAGER e A. L. TRAILL: *Landscape Evaluation*, Manchester, University of Manchester, 1977.
- SANTOS, M.: «De la société au paysage», *Herodote*, 9, 1978, p. 66-73.
- SANZ HERRÁIZ, C.: *Los paisajes naturales españoles. Caracteres propios y necesidades de conservación: su valor como recurso natural y cultural*, Sevilla, Fundación Biodiversidad, 2002, p. 30.
- SKANES, M. H.: «Towards an integrated ecological-geographical landscape perspective. A review of principal concepts and methods», *Norsk Geogr. Tidsskr.*, 51, 1997, p. 145-171.
- SCHAMA, S.: *Landscape and Memory*, New York, Alfred A. Knopf, 1995.
- SCOTTISH NATURAL HERITAGE-THE COUNTRYSIDE AGENCY: *Landscape Character Assessment. Guidance for England and Scotland*, 2002, p. 86.
- SWANWICK, C.: «Recent practice and the evolution of Landscape Character Assessment», *Landscape Character Assessment. Guidance for England and Scotland*, The Countryside Agency and Scottish Natural Heritage, 2003a, p. 9.
- SWANWICK, C.: «Techniques and Criteria for Judging Capacity and Sensitivity», *Landscape Character Assessment. Guidance for England and Scotland*, The Countryside Agency and Scottish Natural Heritage, 2003b, p. 19.
- TERRADAS, J.: «El paisaje y la ecología del paisaje», en R. FOLCH (coord.): *El territorio como sistema. Conceptos y métodos de ordenación*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 2003, p. 57-72.

TÉVAR SANZ, G.: «La cuenca visual en el análisis del paisaje», *Serie Geográfica*, 6, 1996, p. 99-113.

THE COUNTRYSIDE AGENCY-SCOTTISH NATURAL HERITAGE: *Landscape Character Assessment. Guidance for England and Scotland*, 2002, p. 84.

THE COUNTRYSIDE AGENCY-SCOTTISH NATURAL HERITAGE: «Use of Geographical Information Systems and other computer methods», *Landscape Character Assessment. Guidance for England and Scotland*, Topic paper 4, 2003, p. 16.

WASCHER, D. M. (ed.): *European Landscape Character Areas*, Oxford, Landscape Europe, 2005, p. 148.

ZOIDO, F. e F. POSOCCO: «Política de paisaje: protección, ordenación y gestión», en J. ARIAS ABELLÁN e F. FOURNEAU (ed.): *El paisaje mediterráneo. Le paysage méditerranéen. Il paesaggio mediterraneo*, Granada, Universidad de Granada-Junta de Andalucía, 1998, p. 155-166.